

Source: www.constitution.org

ليتواله

Ketabton.com

يوه لنده پيرندنه

ليكونكي: ليود سپينسر او اندرسپچ كراوسي

ژباره: نورالله اتل

پریزدی چي ریا شی

لیتواله د روبانندی هغه څریکه وه چي په ۱۸ پېری کښي ټولي اوروپا راوبورنوله. ټپکانه خو یي په پاریس کښي وه مگر ټولي اورپا ته وغزېدله او ان هغو ټاټوبیو ته ورسېدله چي اوروپایانو په امریکي کښي جوړ کړي ول. لیکوالانو او روشندویانو ۱۸ پېری ته د رونا یو پرتمین سوچ ورکړو.

د لیتوالي روشندویانو انگرېله چي دوي د یوه داسي ستر غورځنگ غړي دي چي د بشر د سترؤ هیلؤ او ځواکونؤ استازیتوب کوي. دوي داسي سمون غوښتونکي ول چي په دې پوره پوره ډاډه ول چي خپل گاي د ریښتینیؤ، کره کتني او ورسې په مټ زباتولاي شي.

Source: www.henri-iv.com

(لوي شپارسم)

(لوي پینخلسم)

(لوي څوارلسم – لمړین باچا)

(لوي دیارلسم)

د ټولواکانو ځلا

د فرانسې ټولواکانو لکه لوي دیارلسم (۴۳ – ۱۶۰۶)، لوي څوارلسم – لمړین باچا (۱۷۱۵ – ۱۶۳۸)، لوي پینخلسم (۷۴ – ۱۷۱۰) او لوي شپارسم (۹۳ – ۱۷۵۴) له پاریس څخه د گردې نړۍ پلازمینه جوړه کړه، او په همدغه وخت کښي یي د فرانسې لیتوالي لره هم اورېدونکي و پینځول او هم یي موخه ورله وټاکله.

د لیتوالي ژبه فرانسوي وه. هرڅه چي به په فرانسوي کښي خپاره شول هغه به د ټولي اورپا لوستي او پوهي ټولني ته د منلو وړ ول. کومي پرتمیني او ستري لیکني چي به په لومړي سر کښي په فرانسوي نه وي لیکل شوي هغه به په زغرده دغه نړۍ واله ژبه کښي ژباړل کېدل. په ټوله نړۍ کښي «د پوهي څښتنانو» به ویل چي دوي ټول د فرانسوي لیکوالانو شاگردان دي.

په دغو انډیالانو کښي لکه د سکاټلنډ د ډېویډ هیوم او ادم سمیت، د امریکي له ټاټوبیو څخه بیښمین فرانکلین او تامس جېفرسن او له میلان څخه سپسار بېکاریا او داسي نور ول. کله چي

به دوي د پاریس په سالونو کښې ومنل شول نو دوي به ویل چې ایله اوس سم ځای ته راوړسېدل.

د اروپا په درسته وچه کښې کانون پوهانو او شتمني بورژوا فرانسې ته د یوې بېلگې په سترگه کتل.

د سسېکس یوه ودان ځمکه وال خپل زوي ته په لیک کښې ولیکل: « که څوک په فرانسوي پوهیږي نو په ډاډه زړه د ټولې نړۍ سیل کولای شي او هیچیري به د ژبې ستونزه و نه لري ځکه چې د فرانسوي ژبې ویونکي هرچیري شته، او هم به ډېر بڼه ملگري پیدا کي. بله هیڅ ژبه داسې نه ده.»

د لیتکي لومړني بڅري

په ۶ مارچ، ۱۷۰۶، لارډ شافتسبري په خپل لیک کښې لا کلپرک ته داسې ولیکل:

« یوه برېښنده رڼا په درسته نړۍ خپریږي، په تېره بیا د اینگلستان او هالنډ په دوو ازادو هیوادونو باندې د چرته نه چې اوس د ټولې اروپا چارې سرچینه اخلي.»

د ۱۷ پېړۍ په زیاتره برخه کښې هالنډ په اروپا کښې ازادترین هیواد ؤ. امستردیم هر ډول ازادسوچو او هغو کسانو ته چې له خپله دینه اوبنتي ول پنا ورکوله. په ۱۶۶۷ کښې د انگرېز فلسفي جان لاک (۱۷۰۴ – ۱۶۳۲) یوه لیکنه د زغم په اړوند (An Essay on Toleration) ولیکله. هغه د هغو پروتستانتانو ډېر نیژدې ملگري ؤ څوک چې د کاتولیکي باچا جېمز دویم (۱۷۰۱ – ۱۶۳۳) سره سخت چپ ول.

په ۱۶۸۳ کښې جان لاک اړ ایستل شو چې د هالنډ روتیرډم ته تېښته وکوي. هغه هلته خپلي سترې لیکنې لکه، د اینساني پوهنې په اړوند لیکنه (Essay Concerning Human Understanding) او د سرکار دوه تړونونه یا (Two Treatises of Government) ولیکلې. دغه دواړه کتابونه د هغې ورسې په سر کښې ول کومه چې د لیتوالي په ټول پېر کښې خورا گرمه وه.

Source: britannica.com

ويليم درېيم او مېري دويمه

د اینګلستان « پرتمینہ او بنتنه »

د اینګلستان پارلیمان د جبمز دویم له کاتولیکي پلوه کارونو خوښ نه و نو ځکه خو یې هالنډي پروتستانت ویلیم درېیم د اوریچ (۱۷۰۲ - ۱۶۵۰) او د هغه انګریزي مېرمنې مېري دویمې (۹۴ - ۱۶۶۲) ته بلنه ورکړه چې د اینګلستان پر تخت باندي کښېښي. هغوي هم له هالنډ څخه د اوبو له لارې اینګلستان ته راغلل او د وینې له بهولو پرته خو د کال ۱۶۸۸ « پرتمینہ » او بنتنه یې بریا ته ورسوله.

دغې او بنتنې په څرګنده توګه د انګریزي پارلیمان خپلواکي پخه کړه او په لومړي ځل یې اینګلستان ته د « رېښتو لاسوند » یا "Bill of Rights" هم ورکړو. دغسې نورو سمونو ډېر په زغرده اینګلستان په درسته اوروپا کښې ازادترین هیواد وګرځولو. د زغم کانون (۱۶۸۹) د کوپکراتو په ګډون ډېرو پروتستانتانو ته په ازاده توګه د خپلې ګروهي اجازه ورکړه مګر لا هم هغوي ته د دولتي چوکۍ تر لاسه کولو اجازه نه وه. د اینګلستان کلیسا چې په ځانځاني توګه په ګروهي او پوهني کوم واک لرلو هغه یې وبایللو. په کال ۱۶۹۵ کښې هغه وروستي واک هم له لاسه ووتلو چې چاپ به یې تر خپل ګورت لاندې ساتلو.

د رېښتو لاسوند وړاندي کیري

Source: www.thegloriousrevolution.org

د اوبنتون پېر

دوه سترې پلازمېنې، پاریس او لندن، دواړه په ۱۸ پېړۍ کې په نابیره توګه ډېر په زغرده پراخې شوي. مګر د غېټلي سوداګر اینګلستان پراختیا نوره هم زیاته مانا لرله. د همدغې پېړۍ په لومړنۍ نیمایي کې اینګلستان د کرنې اوبنته (Revolution) ولیدلو او په دیمه نیمایي کې د اینډسټري اوبنتون ورپسې و.

په ۱۷۷۶ کې په امریکې کې ټاټوبي راوچت شول او له انګرېزي سترواکۍ سره یې ډغره ووهله. د اوبنتون په پایله کې یو د امریکې ستر ملت راڅرګند شو.

د بوسټن ټي پارټي: هغه ستره وژنه چې د امریکې د اوبنتون پیلامه شوه

Source: www.blog4history.com

یوه لسيزه وروسته په ۱۷۸۹ کې اولسي پاڅون نه یوازي په فرانسه کې بلکې ټوله نړۍ یې کچه یو داسې اوبنتون راوستلو چې اغېزې یې لا نن هم روانې دي راڅرګندېږي.

Source: library.brynmawrschool.org

د دغو اوبنتنو په راتگ سره د لیتوالي د غوځنگ د سرخپلانو او انډیالانو ته لاره هواره شوه چې خپلې لوړې هیلې اوس د ټولني د بنسټګري لپاره په کار واچوي.

سماوارونه، ډېرې او رسنۍ

په دغو شپو او ورځو کېني د اولسونو راشه درشه هم خورا پراخه شوې وه او د دې ترڅنگ د رسنيو لیکوالان هم ډېر تکره شوي ول او په زړه پوري لیکني به یې کولې. سماوارونه په لندن کېني د روشنډویانو او انډیالانو د ژوند برخه ګرځېدلي ول. په ۱۷۴۰ کېني یوازي په وېسټ مینسټر سیمه کېني تر ۴۰۰ زیات سماارونه ول. انن د اینګلستان نوي پانګ او د ختیځ هند سوداګري ګډوالي (شرکت) هم له دغو سماارونو څخه ګټه اخیستله. لویډ سماوار (Lloyd's coffee-house) په ۱۶۹۱ کېني لویډ اف لندن شو چې د سمندري بیمې یو منځي و.

په دغو سماوارانو کېني به هر ډول راشه درشه کېدله، لکه:

- وګړو به د سود سودا کارونه کول او د هر ډول ټوکو راکړه ورکړه به کېدله.
- دلته به بېلابېلې ورځپاڼې او مهالنۍ هم وې چې ناستو کسانو به لوستلې او بیا به وراسه ورباندي کوله
- بېلابېلو کسانو د خپل خوند او بار سره سم ټولني جوړې کړې وې، لکه ساینسپوهان، هونرمندان او سیاستوال

د لويديز سماوار يو کښل شوي انځور

Source: www.concurringopinions.com

د جان لاک په شان ستر انډيالان به هم دغو سماوارانو ته راتل. په همدې سماورانو کښې هغه دې پايلې ته ورسېدلو چې ژبه هم د پوهنې درسته ده او د پوهنې په لاره کښې يو خنډ هم دي.

د پوهانو ژبه گرانه وي نو ځکه خو اولس نه پرې پوهيږي.

جان لاک په پاي کښې داسې پرېکړه وکوله:

« پکار ده چې زه خپل چورتونه او اندونه په دومره
اسانه ژبه وليکم چې هر يو لوستونکي وکولای شي
چې خان پرې پوه کي »

د جان لاک « پاکه تخته »

source: <http://images.google.co.uk>

په گرده ۱۸ پېړۍ کېنې د هرچا لپاره، که به فلسفي ؤ او که به نه ؤ، د جان لاک کتاب « د اېنساني پوهه » په ۱۶۹۰ کې وړاندې وړاندې ليکنه «يا *essay concerning human understanding*» خو به يې هرو مر لوستلو. کابو د لیتوالي (*Enlightenment*) د هر انديال لپاره د لاک «پاکه تخته» (*tubual rasa*) ډېره له مانا ډکه وه. لاک به په ډېره ځواکمنه توگه ويل چې د اېنسان سوچ د زوکړې په مهال لکه يوه سپينه او پاکه تخته وي. نهپرونه (*Ideas*) په اېنساني خمير کېنې په ژوره توگه اغېنلي نه وي بلکې هغه يې له خپله چاپېرياله زدکړه کوي. لنډه دا چې ټوله اېنساني پوهه په تجربې باندې ولاړه ده.

source: <http://2.bp.blogspot.com>

جان لاک به ویل: راضي چي داسي وگنو چي دماغ د یوه سپین کاغز په شان دي، چي هيڅ نهیرونه (*ideas*) نه لري؛ نو چي نه یې لري نو بیا دا سدبد له کومي خوا راضي؟ دا دومره بي پایه او رنگارنگ چورتونه او اندونه راضي له کومي چي اینسان لگیا وي او په دغه سپینه تخته باندي یې کرښه کوي؟ د دغي پوښتنې ځواب بس په یوه ټکي کښي ورکېدلای شي، تجربه.

د لاک دغه د تجربه (*empiricism*) د رېني دیسکارتس (۱۶۵۰ – ۱۵۹۶) له سنجوني (*rationalism*) مخامخ په ټکر کښي وه چي ویل به یې داسي نهیرونه شته (د بېلگي په توگه خدای، سوچ او بدن یا درې کونجه) چي ریښتینولي یې یوازي د سدبد د رڼا په مټ پیژندل کېدلای شي. نو لځکه خو «لاندېزن» ورته ویلای شو.

Source: <http://www.daviddarling.info/images>

مگر لاک هم تجربه په دوؤ بېلؤ ډولونؤ وېشله: بهرني هوش (*external sensation*) او دننه هیندارونه (*internal reflection*)

فیلوسوف اېټایني کونډیلاک (۱۷۱۵ – ۸۰) په فرانس کښي د لاک فلسفه نوره هم په اولس کښي نامتو کړه. هغه په خپله لیکنه (*Essai sur l'origine des connaissances*) کښي په د هوش یا اوسانو په رؤل خورا ټینگار کولو.

هغه به ویل: دغه د «هوش» اند بېخي هغسي دي لکه څنگه چي لا مېټغاي او دیهولباخ د اینسان د خوي بوي په هکله کوم اند وړاندي کړي دي چي بنسټ یې مټروال (*materialist*) دي.

پخپله لاک بیا د هینداروني رول ټینگار کولو او د ماغ د وړتیاؤ رول یې هم منلو. له دي سره هغه په مور کښي دننه په هغي تلوسي باندي هم باور لرلو چي مور په خوشالی پسي گرځو او له کړاو څخه ځان ساتو. مگر کونډیلاک بیا دا گایونه نه منل.

د پوهنې د تنگوالي پېژندنه

له پېړيو پېړيو راهيسې پوهنيزه زېرمه د شيخانو او پيرانو په لاس كېنې وه. په كليسا كېنې د بسو خويونو او بسو كړنو ژبې خورا وده كړې وه. خو لاک چې بيا ايناسني پوهې ته په كومه سترگه كتل له هغو څخه د يوه نوي ډول ژبه راوژېرېدله. يوه داسې ژبه چې زموږ دننه نړۍ يې رسېرله، كېدلای شي موږ ورته روانپېژندنه (*psychology*) ووايو، هغه ټكي چې په ۱۸ پېړۍ كېنې ډېر نه كارول كېدل. لاک د بسونكو په هغې ژبې باندي نيوكې وكولې چې بس تش د گرانو، ناڅرگندو او گډوډو توريو او ټكيو د جال په شان به وه او پر ځاي يې د پوهې د هغې لوي وچې په كچمېچه پيل وكولو چې اينسان په دننه كېنې غوړېدلې او غزېدلې پرته وه.

هغه به ويل، زموږ پوهه لنډه او تنگه ده. راځي چې دا لنډ او تنگ بريډونه ومنو. ورپسې راځي چې په دغو لنډو او تنگو پولو كېنې دننه زياته تر زياتې پوهه ترلاسه كو. دا كار به هغه مهال وكولای شو كله چې د پوهې څېړنه وكوو او وېي پېژنو چې پوهه څنگه كار كوي. پكار ده چې موږ يې وڅارو چې زموږ نهېرونه څنگه رغيږي او څنگه پوتربله يو كيږي، او بيا څنگه په ياد كېنې پاته كيږي. په دې گرده چاره كېنې موږ تر اوسه پوري بېخي ناگناه يو.

روانپېژندنه او ناول

کومه روانپېژندنه چې په ۱۸ پېړۍ کې پېژندل شوې وه هغې کچې مېچې او سکېنت د لاک لخوا شوي و. د لاک لیکنه د ادب د هغه ډول سرچینه گڼل کېږي چې ټول کار یې د «خپل ځان» له راشي درشي سره دي؛ داسې راشه درشه چې په «ځان» باندې اغېزې کوي، په یوې ځانگړې سمجې کېنې یې اچوي او داسې یې سکېنې چې بېخي یوه ځانگړې بڼه غوره کوي.

په همدغه وخت کېنې لارنس سټیرن (۶۸ - ۱۷۱۳) د تریسترام شاندي ژوندون او لېمون (*The Life and Opinions of Tristram Shandy*) لیکلو. د لاک لیکنې په ادبي سدېد (فکر) ته دومره ژور ننوتلي و چې تراوسه پورې بلې هیڅ فلسفي لیکنې دا کار نه کړي و او نه یې کولای شو. پخپله د بناغلي سټیرن په ناول کېنې د لاک د سټري لیکنې انځور له ورايه بریښي.

د لاک اغېزې تر بنوونځو او پوهنتونو ډېر لیري لیري د لیکوالو ټولنو او لوستونو ته ورسېدلو. اوس ډولي انډیالانو (*fashionable intelligentsia*) د لاک له «نهپرونه او اندونه» پرته بېخي گوزاره نه شوه کولای.

داستان د ریښتیاو په چوپړ کېنې

په گرده ۱۸ پېړۍ کېنې فلسفي او داستان په پرلپسې توگه پټپټاني وبله کولو. دغه ناول کېنوکي زیاتر د هغه دود زېږنده ول چې د روم له سترواکۍ سره یې تړاو لرلو. مگر د لیتوالي (*Enlightenment*) په پېر کېنې داستان ته نوي او بېړنۍ دندې ور په غاړه شوي.

ناول له یوه داسې پېر سره بېخي بڼه سمون خورلو په کوم پېر کېنې چې یوه وگړي د خپل ځان لپاره په نړۍ کېنې ځانگړې او جلا لاره غوره کولای شوه. هغو لوستونکو چې اگاهی او تلوسه یې ورځ په ورځ په چټکۍ سره پراخېدله د داسې کیسو او داستانونو کوت (انتظار) کولو چې هم به په ازموینه باندې ولاړ ول او هم به یې ساري به ول. کوم نهپرونه او سوچونه چې به رازپېږدل لیکوالانو به لومړي هغه تر ازموینې او کتنې لاندې نیول؛ ادبي کړه وړه به یې لومړي مېچل او تلل او بیا به یې د ژوند له ریښتونو اړخونو او لوري لودن سره پرتله کول.

د لیتوالي د ناول نکل به د یوه ځانگړي کس په ژواک راگرځېدلو. په کیسه کېنې به د نړۍ د نابېرو پېښو د هغو اغېزو څارنه کېدله چې په یوه وگړي باندې به د راشي درشي په ترڅ کېنې کېدلې. بناغلي **دیفوک** به ویل، چې بیا بیا د لاک هغه ویل زباتیري چې هر څه چې مور ته راپېښیږي نو هله خو مور ترې رغیږي؛ مور همدغه څه یو بل څه نه یو.

هیې او غدې (*Adventures*)

په ۱۸ پېړۍ کېنې ډېر اتلان او اتلاني پیدا شوي چې د نړۍ بېلابیلو سیمو ته به یې له سرابنتوبه ډک مزلونه او سیلونه کول - په دې هیله چې گوندي په داسې مزلو به یې خپل ژوند

يو څه شه شي. هغوي چي به کله له دوښمن، درغلی او وړلا (*sex/seduction*) سره مخامخ شول نو د خپل برم او نامه چورت به ډېر نه وهلو بس خپله مؤخه به وهله.

مور وینو چي زیاتره په دغو ناولونو کښي ځانگړي کیردار د شو او بدو له یوي ستونزي سره مخامخ وي، او په دوه کښي هک پک ولاړ وي. زیاتره دوي نابیره او ځاي پرځاي داسي کرښي کښلي دي چي مور ته هر هغه خوزښت رابښي چي دوي يي هڅه کوي، او هر هغه تپاک او بار (*impulse*) رابښکاره کوي چي د دوي په گوگل کښي توسيري.

د فلسفيانو ناولونه

د لیتوال پېر ناولونه په ساده توگه فلسفي نهیرونه او اندونه په پور نه اخلي، بلکي جوش پکښي پوکي او ژوند پکښي پینځوي. ځینه ستر ناولونه خو د دغه پېر د نامتوترینو فلسفيانو لخوا ولیکل شول. په ۱۸ پېړۍ کښي ترټولو زیات چي کوم ناول وپلورل شو هغه د ژان ژاک روسو (۱۷۸۱ – ۱۷۱۲) ناول *La Nouvelle Heloise* و. د مونټپسکو *Lettres Persanes*، د ولټایر *Candide* هم په درسته اروپا کښي خورا ستره بریا په برخه شوه. دیدرو د شاهکار بیا *Jacques le Fataliste* و.

ولټایر په خپل ناول **کاندید** یا **اسره گر** (۱۷۵۹) کښي یوازي په اسري (*optimism*) باندي هنک (طنز) نه دي کړي بلکي د لایبنيز په اروايني (*Metaphysics*)، او د نیواک (*colonialism*) او کلیسا په گډون د هغه وخت د ټولنيزي اداني په ټولو ډولونو پوري يي خندلي دي، ان د ورسې ادانه (*system of logic*) يي هم نه دي پرېښي. ناول په خپل اتل، **کاندید**، پسې روان دي؛ دي چي د هغه وخت په بلده او پېژندل شوي نړۍ کښي هر چرته ځي نو د دوترونو او دیوانونو په دستورونو او خویونو کښي چي کومه چالاکي، دروغ او لېونتوب پروت دي بریندوي يي. له کانديد سره چي څوک ملگري دي هغه ډاکټر پانگلوس دي چي د لایبنيز د اداني بي ورسې اوتي بوتې يي د ټوتي په څېر يادي کړي دي. هغه په وراسه (*logic*) باندي بېخي ټينگه گروهه لري. د ژوند په ټولو رینستیاو باندي سترگې پټوي او وايي چي زموږ له «شتون» سره چي کوم رپرونه او گډوډي له لويه سره مله ده د هغي سپرنه او پېژندنه مور د اروايني (*metaphysics*) په زور ډېر په اسانۍ سره کولاي شو. ناول په دي موندنه پاي ته رسيري کله چي وروسته کانديد پوه شي چي کار او زیار تر خوشو اټکلونو او اسره ډېر گټور دي.

بناغلي برمانو (*Noble Savage*)

په ۱۸ پېړۍ کښي سيل، سمندري سوداگري، سپرنه او لتون خورا زیات شو. د دغو مزلونو او سيلونو له برکته د پوهني يوه ځانگړي څانگه راوزېږېدله. دغي څانگي ته «پرتلیزه اینسان پېژندنه» یا *comparative anthropology* وايي.

په کال ۱۷۶۷ کښي فرانسې څیردونکي، لوي انتوني دي باوگاینویلي (۱۷۲۹ – ۱۸۱۱) د تاهيتي سيمي ته ورسېدلو. په ۱۷۶۹ کښي تورن کوک هم دغي سيمي ته ورغلو او پوره څلور میاشتي يي د وېنيس ستوري د لېږد لندراه وکوله. باوگاینویلي چي پخپله هم د روسو د لاري

لاروي ؤ، په تاهيتي كښې يې د « بساغلي برمانو » يا (noble savage) تُولې ځانگړنې وموندلې.

د دوؤ تاهيتيانؤ نجونؤ انځور چې پال گاگين په ۱۸۹۹ كښې جوړ كړ

source: www.metmuseum.org

A Tahitian Couple

source: www.janesoceania.com/tahiti_marquesas1/tahiti_couple.jpg

بناغلي باوگاینبولي به ويل چي د تاهيتيانو د وړلا (*sex*) خويونه بېخي جندون (*nature*) ته نيژدې دي. او زموږ د سوچ بېخي اپوټه دوي خو تر مور زيات بنارندوي (*civil*) دي. او بناغلي کوک به بيا ويل، زه تاهيتي خوشال او ارام ژوند د اوروپا له چټل او ياغي ژوند سره بېخي نه شم پرتله کولاي.

بناغلي ديدېرو بيا په خپلي ليکني کبني د اوروپا دودونو او خويونو د ارزونې او غندنې لپاره د تاهيتيانو « سپېڅلي لېمه » وکارول. هغه په خپلي ليکني کبني زبات کړه چي د اوروپايانو لپاره چي کوم دودونه او خويونه بېخي سم او ټولي او سور برابر دي هغه د سپېڅليو تاهيتيانو لپاره بيا بېخي بي سوره او ناپريت دي. له وروسته نو د پاریس او لندن د سيانه او هوبنيارو ليکوالانو دي گاي ته وړپام شو. هغوي به پوښتنه کوله او ويل به يې چي دا د « بنارنتوب » يا (*civilization*) نوم خو له هغو سپېڅلو او پاکو وگړو سره ښه جوړيږي چي د جنوبي سمندر په ټاپوگانو کبني استوگن دي نه د ۱۸ پېړۍ د اوروپا له ټولني سره چي په بېخرته توگه چټله او ناپاکه شوي ده.

د بناغلي برمانو يا په بله مانا (يو ساده اولس) نهير د ۱۸ پېړۍ په ادب کبني ريښه ونيوله. هر ليکوال به په خپلو ليکنو کبني لوستونکو ته يو ځانگړي (برمانو) ورپېژندلو. مونټېسکو په پارسي شهزاده باندي پيل وکولو؛ ولټاير کانديد د تل لپاره ژوندي وساتلو؛ بوفون بيا د بيدار ادم په نامه لوستونکو ته وروپېژندلو؛ روسو بيا پخپل ځاي د برمانو ازموينه وکوله چي خپل پاته ژوند يې په يوازيتوب کبني تېر کړو.

پارسي ليکونه

مونټېسکو (۱۶۸۹ – ۱۷۵۵)، چي پوره نوم يې *Chalres-Louis de Secondat, Baron de le de Montesquieu* دي، د خانانو په کورنۍ کبني پيدا شوي و او د بورډو د سيمي د پارليمان په ميراس ورته پاته شوي و. په ۱۷۲۱ کبني هغه په هالنډ کبني په ناخرگند نامه يوه داسي ليکنه خپره کړه چي په ۱۸ پېړۍ کبني په اروپا کبني د واکمنانو په چپه له اغېزناکترينو ليکنو څخه يوه وه. د دي ليکني نوم و، پارسي ليکونه يا *Lettres Persanes*

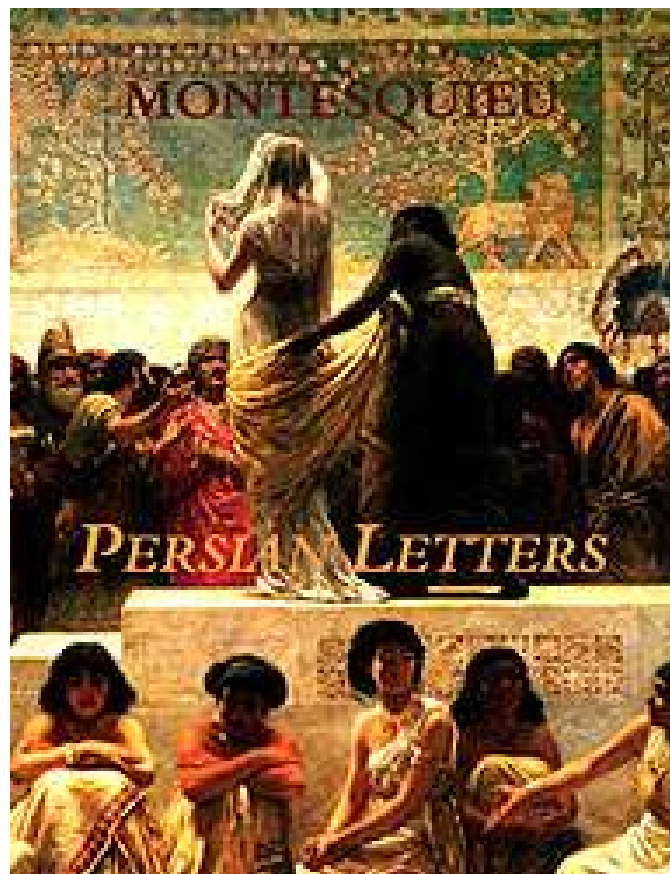
مونټېسکو

source: www.republikanisme.nl/montesquieu.jpg

په دې لوستني (کتاب) کښې د دوؤ پارسيانو، اوسپک او ريکا د هغو ليکونؤ لړۍ ده چې هغوي د پاریس د استوگني او نوري اوروپا ته د مزلونؤ او سيلونؤ په مهال ليکلي دي او خپلؤ کورونو ته يې لېږل رالېږل شوي دي. دواړؤ پارسيانو د اوروپا د سيل او مزله کيسه په خپلؤ تکيؤ او ډول وړاندي کړي ده.

په ۱۷۵۴ کښې مونټېسکو په پارسي ليکونؤ باندې څرگندوني وکولې. هغه وويل چې په دؤديزو ناولونؤ کښې ليکونکي يوازي هغه وخت له لاري څخه يوي يا بلي خوا ته د اوبتلؤ اجازه لري کله چې دغه اوبتل پخپله يوه نوي کيسه پينځوي. مگر د «ليکونؤ» په ډول بڼه کښې ليکونکي د لؤبغاري او پېښې په هکله ډېر اړ نه دي بلکه کولاي شي چې خپل فلسفي، سياسي او چلندي اندونه او انگېرني په اسانۍ سره پکښې ځاي کي او په يوه ناليدلي ځنځير ټولي پېښې وبله وپېلي.

source: i.telegraph.co.uk

پارسي ليکونه د لوستوکو لپاره هسي ليکونه نه ول بلکې يو ستر ناول ؤ.

په ډېري ليکونؤ کښې د فرانس د پرگنؤ او ديوانونؤ په هکله څرگندوني شوي دي. د پارسي سيلانيانو په سترگو ځينه بېخي منل شوي دؤدونه ډېر ناپريت لکيري. که څه هم دوي ناولده دي

مگر د آزاد چورت خاوندان دي. دوي تل هڅه کوي چي ځايي او سيمه ايز دودونه له جهاني او جندوني (natural) هغو څخه بېل کي او تر منځ يي توپير وکوي.

د بېلگي به توگه ، په ليک ۳۰ کښي، ريکا خپل ملگري ايپين ته د پاريس د خلکو د هغه غبرگون په هکله ليکي چي هغوي يي د کاليو او دوديزو ختو (جامو) په باره کښي څرگندوي. هغه ليکي، « کله چي زه دلته راورسېدلم نو دوي ما ته داسي کتل ته به وايي لکه زه چي له اسمانه راکوز شوي يم؛ لويانو او ځوانانو، بنځو او کمکيانو ټولو لېواله ول چي ما ته وگوري. څه به دي سر خوروم لنډه دا چي بل به هيچا ته دومره نه وي کتل شوي لکه ما ته چي وکتل شول.»

نو ځکه خو ما پرېکړه وکوله چي پارسي کالي بېخي پرېږدم او پر ځاي يي اورويابي کالي اغروستل پيل کم. له دي ازمويني وروسته ما ته خپل ريښتوني اړښت څرگند شي چي زه څومره ارزم. چي گرد بهرني سينگارونه او ډولونه مي ايسته واچول نو هله په دي وتوانېدل چي د خپل ځان کره ارزونه وکوم. له هغه گڼدونکي څخه زما گيله بېخي پرځاي ده چي زه يي د سترگو په رپ کښي د اولس له پامه، درناوي او تلوسي څخه بېرځي کړم؛ ځکه چي په يوه شېبه کښي يي زه په يوه داسي تشي کښي واچولم لکه زه چي بېخي هيڅ شتون نه لرم.

مونښکښو د واکمنۍ په سنو او تمبو باندي په اغېزناکه توگه هنکونه او توکي کولي. يوه هم په هغو کښي کليسا وه. د بېلگي په توگه ريکا په خپل ۲۹ ليک کښي ايپين ته داسي ليکل کوي:

ښي چاري،

پټو د ميسهانو مشر دي؛ هغه يو ډېر لرغوني بوت دی چي اوس يې هسې تش د خوی له مخې بندگي کيږي. يو وخت خو هغه خورا ځواکمن ؤ، ان چي باچهانو ورڅخه ترهه کوله، ځکه چي به دوي دومره په اسانۍ سره تخته کوزولای شول لکه په څومره اسانۍ چي اوس زموږ پرتمۍ او له برمه ډک سولتانان چي د ارمينيا او جورجيا واکمنان له تخته کوزولای شي. مگر اوس له هغه څخه د هيچا وېره نه کيږي... نور شيخان چي کله کله سره يو ځای راټول وي نو د گروهي (عقيده) چاري ترسره کوي. مگر کله چي يې هريوازي يوازي وي نو د دوي ترټولو لوی کار دغه دی چي وگري له مسپهي گروهي څخه بېزاره او بېلاري کي.

ما اوربدي دي چي په سپين او پورنگال کښي ځينه داسي دروېشان او ملنگان هم شته چي بېخي توکي او خوشالي نه کتلاي شي او يې زغملای شي. هغوی خلکو سختي سختي سزاگانې ورکوي او په اور يې داسي سوزوي ته به وايي چي سړي نه ؤ بس گينگرخل ؤ.

کله چي د کلیسا چارواکي په دغسي لیکنو وپورنېدل او و به خشمېدل، نو مونږسکؤ به ورته وویل چي پارسیان خوران خو نابله دي ببخي زموږ په دؤد او دستور نه پوهیږي.

په لیک ۲۴ کښي بیا د فرانس د باچا په هکله لیکي:

نښې چاري،

په نورو گايونو سبېره، دغه باچا یو لوی جادوگر هم دی. ده د وگړيو سوچ هم په خپل گورت کښي نیولی دی؛ چي څه ډول دی غواړي د دوی سوچ په هغې خوا اړولای شي. د بېلگې په توگه که چيري په خزاني کښي یوازي یو میلیون روپۍ وي، او دی دوو میلیونو ته اړتیا ولري، دی بل څه نه کوي بس دومره هغوی ته وایي چي یوه روپۍ د دوو روپیو برابره ده، او بس دوی هر ورو پري باور کوي.

او که چيري دی په یوه گران او سخت جنگ اخته وي او روپۍ هم ورسره نه وي، دی بس یو کاغز دوی ته په لاسونو کښي ورکوي او ورته وایي چي دا به د روپیو کار ورله وکوي، دوی یې هم بې له درنگه او بې پوښتنې مني.

په درناوي

ریکا

38
© Carlo Vanzetti
A Sultana at her Tapestry Frame
with a Companion, about 1751
Oil on canvas, 120 x 121 cm
The State Hermitage Museum,
Saint Petersburg

source: www.jimandellen.org

لوستونکو ته چي کوم څيز زيات خوند ورکړي ؤ هغه د د هغه هرم يا سراي د وړلا او اوپروالي (erotic and exotic) گډه کيسه وه چي پارسي سيلانيانو تر شا پرېښودي ؤ. د پيل په يوه ليک کښي د اوسپک مشر خواجه سراي په خپل تور بخت مانېجن دي او د ده يوه مېرمن بيا ځکه گيله منه ده چي مېره يي په کور کښي نشته او دا يي د وړلا له تپاکه کړېږي.

هغی به خپل مېره ته لیکل:

زما هاغه له خوښۍ ډکې شېبې سختې یادې دي چې ته به زما غېږې ته راتلې...
خومره بد بخته وي هغه نېڅه چې په بدن کېنې يې بار او تپاک په غوڅنگونو وي
مگر د دې يکيوازي مېره، هغه څوک چې د دې بار ورماتولای شي، هم په دغه
وخت کېنې هلته نه وي؛ دا چې يوازي ځان له پاته وي نو خود به د نيمگريو ارماتو
په تړپان کې کړيږي او وخت به همداسې ابته ورباندي تېريږي.

پارسي ليکونه، له توبنه او غباره ډک ناول دي؛ يو داسې ناول چې د وړلا (sex) کړ او او
ناارامي له ورايه پکښې بريښي. پارسي «فلسفيان» په اروپا کېنې په خپل يانه او مزله کېنې د
لوېديځ د وړلا بنديزونه (sexual taboos) له خپلو هغو سره پرتله کوي. مگر له بده مرغه
خومره زيات چې پارسيان پورېژني (مسافر) له کوره ليري پاته کيږي هغومره په ختيځ هرم
(Seraglio) کېنې گډوډي زياتيږي.

مؤنټېسکو ته هرم د زورواکۍ يوه نخښه بريښي، يوه داسې چاره چې بېخي ناجندونه
(unnatural) ده. په دې کېنې هر کس په چټلۍ او درغلۍ اخته وي. خواجه سرايان (نرېنځيان)
چې له وړلا څخه بې برخې کړشوي وي هڅه کوي چې د دغه تاوان پور د واک ډېرولو په بڼه
واخلي. په اوسېک باندي په ټولو مېرمنو کېنې روخسانه گرانه وه. مگر هغې په خپل
وروستني ليک کېنې هغه ته وليکل، «ما له خپل زورواک م □ □ ه سره جپا
وکوله». وروسته هغې خپل ځان په زهرو باندي ووژلو.

د مؤنټېسکو ناول په بازار کېنې داسې پلورل کېدلو تا به ويل چې خوره او سوچه گوره ده. په
يوه کال کېنې لس ځله خپور شو. مؤنټېسکو په ۱۷۱۷ کېنې واده وکولو. د هغه ټولنيز او
کورني ژوند خورا بريالي و.

هغه به ويل، زه د اوسېک او ريکا په لاره روان شوم او د اينگلستان په گډون مي ټوله اروپا
وکتله. په ۱۷۲۶ کېنې هغه په پارليمان کېنې خپله چوکۍ وپلورله او خپل ځان او وخت يې
کاري ليکنو ته يوې خوا ته کړو. په ۱۷۴۸ کېنې کله چې هغه د رنډېدلو او پيسو له ستونزو
سره لاس او گروبان، نو يو داسې لوستني (کتاب)، د **کانون اروا** يا (*The Spirit of Law*) يې
خپور کړو چې د ۱۸ پېړۍ له اغېزناکترينو سياسي لوستيو څخه يو و.

ولتایر اینگلستان ته تېښته کوي

فرانکو ماري ارو (۱۶۹۴ – ۱۷۷۸) چې وروسته يې د **ولتایر** نوم غوره کړو په پاریس کېنې
زوکړي و او د جسوټيانو لخوا يې روزنه شوې وه. هغه لومړنی ادبي برياوې هغه مهال وگتلي
کله چې يې اوېډيپس وېرته (*The Oedipus tragedy*) په نوي ډول وليکله. ورپسې يې د باتوري
داستان *La Henriade* وليکلو چې پکښې يې د فرانسې د زغم لرونکي باچا، اوم هينري،
نکلونه او داستانونه بيا له نوي سره وليکل. په دغه کار ولتایر له لوي پېنځلم، له راني، او د
اورلين له ډېوک څخه نغدي پېرزوینې وگتلي. مگر ولتایر په هنکي شاپري او ټوکو ډکو
نرمونو کېنې هم خورا بدنامه و. په ۱۷۱۷ کېنې هغه يو کال په باستيل کېنې پاته شو.

يوه ورخ يې له يوه سردار، شاويلاير دي روهان، سره خري كنبينودلي او ورته ويې ويل چي هديرې دي ورسره ووخي.

همدا سوب و چي هغه د هيواد پرېبنوډلو پرېكره وكوله. په مې ۱۷۲۶ كښي هغه اينگلستان ته ورسېدلو چېرته چي هغه پخپله خان دوه كاله پورېژني (*exiled*) كړو.

ولتايير

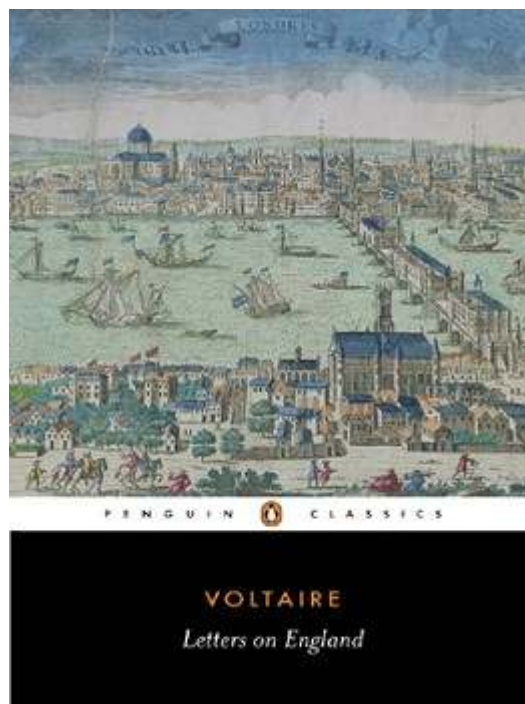

source:www.ymca-coll.edu

له اينگلستان څخه ليكونه

د مؤنټېسكو ليكونو خو د فرانسې ټولني په دودونو او ديوانونو باندي سپك او نانېغ كوزاونه كړي ول. د دغه ځاي سردارانو چي به كله هغه لوستل نو يو ډول ټوكي به يې گڼلي چي يوازي دوي ورباندي پوهيږي؛ ځكه مؤنټېسكو خو پخپله هم له دوي څخه و. ولتايير بيا يو ارجل وگري و او د يوه يونگر او مزلي په توگه چي يې څه هم په پورژني كښي ليدلي او كتلي ول هغه يو وليكل. د هغه د انگرېز ميلت په هكله ليكونه يا *Letters concerning the English*

Nation، لومړي په کال ۱۷۳۳ کښې په اینګلستان کښې خپاره شول او په ورپسې کال کښې د فرانس کښې د فلسفي لیکنه یا *Letters Philosophiques* په نامه خپاره شول.

source:www.epubbooks.com

هغه به ویل، ما انګرېزي سانچه د فرانس پر ناکامیو او تېریو باندې د برید کولو لپاره وکاروله. زه ځانګړې توګه په اینګلستان کښې د ګروهي زغم او سهنې، ازاد سیاست او سوداګرۍ او د پوهنې ځواک او سپک په ما باندې نابیره اغېزې وکولې.

د ولټایر لیکنه « د زړې واکمنۍ په چپه » غورزول شوي لومړني بم ګڼل کېږي. په فرانس کښې بیا بیا په غلا چاپ شول. د ولټایر د نیولو وایه (*order*) راغله. سرکار یې ټولې چاپ شوي شماری وسوزولې او په بیا خپرولو، چاپولو او پلورلو یې چورلټ بندیز ولګولو.

ولټایر د اینګلستان د دین په هلکه

د اینګلستان په هلکه د خپل لوستني (کتاب) په پیل کښې هغه څلور لیکنه د کوپکرانو د ګروهي په باره کښې لیکلي دي. د هغوي ساده او له زغمه ډک خویونه، او د د هغوي لخوا په ریښتوني توګه د اروا او کاري ارزښتونو یوځای کول د ولټایر لپاره خورا په زړه پوري ول. که څه هم ده به په هغوي پوري هم کله کله نری نری ټوکی کولې، مګر په ده باندې دغه ګاي ډېره ژوره اغېزه کړې وه چې د کوپکرانو په ګروهه کښې پادري هیڅ برلاسي نه لري؟

ده له کوپکرانو څخه وپوښتل، تاسي د لمانځه لپاره ملا نه لرئ؟

هغو يې پوښتنه داسې ور غبرگه کړه:

نه، زموږ گرانه دوسته، موږ تېول پخپله دا کار ډېر په نېه تڼگه کولای شو. خدای دې نه کوي
چې موږ به دومره زړه ور کېږو چې بس یوازې یوه ځانگړې کس ته ووايو چې په دودینې
(یکشنبې) د سپېڅلې اروا هرکلی وکوي او نور تېول گروهندوی (Faithful) له دغه برکته
بې برخې کو.

Quaker

Pronunciation: 'kwā'-ker

Function: noun

1. one who quakes
2. also known as: Friend.

Member, by birth and/or convincement, of the
Religious Society of the Friends of Truth,
a Christian sect founded in England
by George Fox, circa 1652

Originally "quaker" was a derogatory term
referring to a physical shaking which often occurred
when Friends were moved to speak from the Holy Spirit.

Quakers are not necessarily connected to
birds, oil or oatmeal.

definition provided by QuakerShop.com

ولتایر انگلیکن، پریسبایټېرین او نور و تولو دیني ډلو او ټپلو په باره کښي یو یو لیک ولیکلؤ.
ولتایر ټول ژوند د کاتولیکي کلیسا د نزع او نسهني له تگلاري سره سخت چپ و. مگر د دې
مانا دا نه وه چې هغه له دینه بېخي بې پروا و. بلکې اپوته ټول ژوند هغه مخکې و او د دین
سوري ورپسي روان و.

یو ځای خو یې لا دا هم لیکلي دي: «که چیري خدای شته هم نه وای، هغه پینځول شوی و.»

خپلواک سوچ او سوداګري

ولتایر چې کله په اینګلستان کښې استوګن ؤ بیا به هم کله کله د خپلې سوداګرۍ د خسماني لپاره فرانس ته په زغرده وربنکاره شو. ولتایر یو چالاک سوداګرو او په اټکل کولو کښې هم خورا تکړه ؤ. هغه په سوداګري کښې ښې پیسې ګټلې. د دغې ګټې په مټ خو هغه د ازاد اند او چورت ساتلو جوګه ؤ او هم یې ژوند له خوښیو او ښادیو ډک ؤ. هغه به ویل:

« همدې سوداګرۍ خوانګریز ښارندویان Citizens ودان کړي دي او هم یې له هغوی سره مرسته کړې ده چې خپل ځانونه خپلواک وساتي، او همدغې خپلواکۍ بیا په خپل وار سوداګرۍ ته وده ورکړې ده، او په دې توګه د دغه کام ستروالی جوړ شوی دی. »

تاسې ورشئ د لندن د وتې بازار London Stock Exchange وګورئ، چې تر ډېرو دربارونو یې هم برم او پرتم زیات دی، هلته به تاسې د ډېرو میلیونونو استازي وویښئ چې د اینسانانو د ښېګرې لپاره به وبله راټول شوي وي؛ هلته یو یهودي، مهمدي او مسیحي داسې راکړه ورکړه وبله کوي لکه ټولنو دین چې یو وي؛ دوی یوازې و هغو کسانو ته بېګروهي کاپران وایي څوک چې دیوالیان شي...

د پارلیمان په باره کښې

ولتایر ولیکل: « د مځکې پر مخ انګریز یوازیښی میلټ دی چې له خپل باچا سره یې ډغره ووهله او په دې کښې بریالی شو چې د هغه واکونه او ځواکونه راکم کي. له ډېرو هڅو او کړاوونو هغوی د سرکار او واکمنۍ یوه داسې ښه او کارنده اډانه ورغوله چې واکمن یې د ښو کړنو د ترسره کولو لپاره څو هر ډول واکونه لري مګر د بدو لپاره یې بیا لاس او پښې ټینګې ورتړلې دي. په دغې اډانې کښې ټول سرداران ډېر درانه او د برم او پرتم خاوندان دي مګر نه څو بېخایه غټي او لویي کولاي شي او نه مینځې او مریان لري. او اولس او پرګنې بیا یې له کومې پرېشانۍ د سرکار او واکمنۍ په چارو کښې پوره پوره برخه اخلي. »

AN EARLY ENGLISH PARLIAMENT

source: www.heritage-history.com

که څه هم ولټاير کله کله د اينگلستان د پارليمان په اولسي جرگې کښې د سياستوالو په کړو وړو پوري نړۍ نړۍ ټوکې هم کوي په تېره هغه مهال کله دوي له يوه بله سره په مرنو او شخړو سر شي. مگر ولټاير چې کوم څيز تر به هر يوه زيات ستايي هغه د اينگلستان سياسي اډانه ده چې کمې دستوري باجهی (*Limited constitutional monarchy*) باندې ولاړه ده.

ولټاير به ويل: له ستر لاسونده (*Magna Carta*) راهيسې اينگلستان په پرلپسې توگه د باچا او کليسا له زورواکۍ څخه په خپلواکي گټلو کښې بريالي شوي دي.

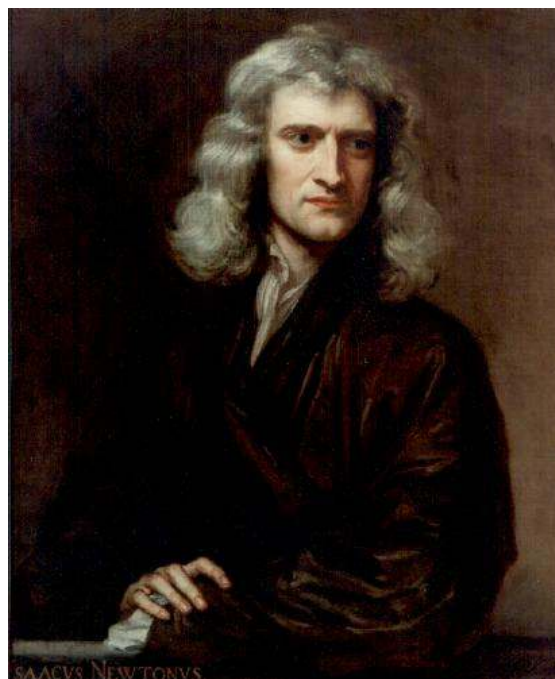
اينگلستان ورؤ ورؤ د کانون له برابري اود ټيکس يوې داسې اډانې سره روږدي شو چې هيڅوک ترې ازاد نه و بلکې پر هرچا باندې يوشان لگېدلو. (په فرانس کښې څو لسيزې وروسته هم پر سردارانو او ملايانو باندې د ټيکس لگونه يوه غټه مرنه وه. همدغې مرنې هغه بڅري تازه کړل چې غرغډې يې نړۍ د فرانس د اوښتنې (*Revolution*) په بڼه کښې وليدلې.

د لیتوالی سرخپلان

د لیتوالان سرخپلان درې انگریزي میرونه ول: بېکن، لاک او نیوټن. ولتایر خپله تر ټولو ستره لیکنه «لیکونه»، او الېمېرېټ او دېدېروو خپل «پوهنتول» (*Encyclopedie*) هم و دغو درېیو بناغلیو ته دالی کړې وه.

جان لاک

ایساک نیوټن

فرانسيس بېکن

په کال ۱۷۸۹ کې تې تامس جيفرسن (۱۷۴۳ - ۱۸۲۶) د خپل لوستون (لايبرېري) لپاره د دغو درېيو انگرېزي نياغليو يوگډ انځور راوغوښتل. هغه به د دوي په باره کې ويل: دوي د جندي او خويي پوهنو (physical and moral sciences) بنسټونه اچولي دي ... دوي درېواړه سترترين اينسانان ول چي تراوسه يې ساري نه دي پيدا شوي.

تامس جيفرسن

او بناغلي فرېدريک ميلنويير فون گريم به ويل، مؤنټيسکؤ او ولټاير خو دواړه دغو سترؤ انگرېزي فلسفيانو شاگردان ول او د هغوي په پله يې پلونه کينډينوډل. که دغه انگرېزان نه واي نو په فرانس کبني به فلسفه او ريښتيني (*Reason*) لا اوس هم بېخي کچه وه.

فرېدريک ميلنويير فون گريم

د تجربوي فلسفي پلار

تر لاک پخوا فرانسيس بېکن (۱۵۶۱ – ۱۶۲۶) په تجربوي ډگر کبني خورا زيات کړي و. ټول هغه د «د تجربوي فلسفي د پلار» په نامه پېژني.

هغه به ويل:

«زه په پوهنې کبني د يوې سترې سمونې لوري کوم. زه د واکمنو لخوا راکړ شوي پتې او رنډې مگر وې په کلکه ردوم او په ځاي يې يوه داسې نړۍ خپلوم چې په هوش او تجربې ولاړه ده»

بېکن به ويل چې پوهنه د ونې د څانگو غونډي وبله وېشلي ده. د دغې «پوهنوي» غټې غټې څانگې د دماغ له دغو دېبو ځواکونو راتوکيري: يادې، انځورنه او ريښتيني.

د پخوانۍ پوهې سرچينه	يادې:
د بدلې (<i>poetry</i>) سرچينه	انځورنه:
د فلسفي سرچينه	ريښتيني:

پوهنونه

جان لاک او سياست

د لاک اغېزې يوازي تر فلسفې پورې لنډې نه وې. د هغه سياسي ليکنو هم په ديدپرو، جفرسن او د ليتوالي نورو سمونوالان باندې اغېزه کړې وه. لاک په هالنډ کېني پورېژني (*exiled*) ؤ. دي له هغه ځايه له خپلو دوو ليکنو «د واک ترونونه» او د «اينساني پوهې په باره کېني يوه ليکنه» سره يو ځاي اينگلستان ته راستون شو. دغه دواړه ليکنې يې په ۱۹۶۰ کېني خپرې کړې.

په دغو ليکنو کېني هغه په دې يوه ځاي باندې ډېر زيات زور اچولو او ويل به يې، «د اولس خوښې د سرکار د واکمنۍ يوازينې بنسټ دي.» په بله وينا هغه د پينټو متل، چي په زور کلي نه کيږي.

د سرکار د کارونو په باره کېني به يې ويل، «سرکار بله هيڅ دنده نه لري پرته له هغو درېيو لومړنيو دندو څخه د کومو د پوره کولو لپاره چي سرکار رغول شوي دي. او هغه درې دندې دي: د ځان، خپلواکۍ او مال ساتنه.

لاک اولس ته وروښودله چي که چېرې يو باچا يا واکمن د اولس له خوښې پرته يوه خپلسري واکمني کوي «نو بيا اولس هم ازاد دي چي د ځان غم پخپله و خوري» د يوه زورواک له زوراکۍ سره ډغره وهلو لپاره ياغيټوب بېخي روا دي.

ایساک نیوټن

د سر ایساک نیوټن (۱۶۴۲ – ۱۷۲۷) ساینسي بریاوي ډېرې سترې وې. نیوټن له گاتفرید ویلهلم (۱۶۴۶ – ۱۷۱۶) سره په گډه په گنټري (Maths) کښې د شمېرندي يا (Calculus) په نامه یوه نوي مگر ډېره گټوره لاره ورغوله. د نیوټن شاهکار لوستني، چې (د جندوني فلسفي شمېرنديو په سټي) يې نوم و، د خوزبښټو هني په نوي توگه شننه او پېژندنه ترسره کړه. نیوټن په دغه لوستني کښې د محکو او نورو سپورميو د خوزبښټونو او چورلېدلو په باره کښې د کپلر او گاليليو کارونه خورا په ښه توگه وبله یو ځای او جوړ راجوړ کړل.

نیوټن به ویل: ما د جهان د اوډون او د سپورميو د خوزبښت په باره کښې یوه داسې ستره شننه او څرگندونه د نړۍ مخي ته کښېښودله چې په گنټري باندې ولاړه ده. ما د راکښني (Gravitation) په باره کښې د یوه جهاني کانون وړاندیز کړي دي چې دا مي هم ویلي دي چې د هسک تشیال ناپایه (infinite) دي.

په کال ۱۷۰۴ کښې نیوټن په خپل دویم لوستني (لېمه) يا (Optics) کښې د رڼا د جندون او څرنگوالي په باره کښې خپلې پرېکړې ډاگيزې کړې. د دغه لوستني په پای کښې هغه یو څو اټکلونه او ورسره یو څو داسې پوښتنې هم ولیکلې چې بیا په درسته ۱۸ پېړۍ کښې د ساینسپوهانو لخوا پرې لټون او گروېرنه روانه وه.

کله چې نیوټن خپلې لېکنې خپرې کړې نو د ډېرو ناساینسي لیکوالانو لپاره بېخي په زړه پورې وې. په هغو کښې یو پخپله ولټایر هم و. دغو لیکوالانو به نو اوس داسې انگېرله چې دا جهان بېخي مېخانيکي دي ان چې پخپله نیوټن هم دومره چورت نه و وهلي. دوي به ویل چې د نیوټن د وینا له مخي دغه جهان یوه داسې اډانه لري چې پخپله ځان اوډي هم او سموي او برابرې یې هم.

د نیوټن د گنټري د فارمولو، د خوزبښت کانون او نورو څرگندونو ښکلا دغه وه چې جهان یې په دومره ساده او اسانه توگه مور ته راوپېژندلو چې پخپله نیوټن به دا چورت نه و وهلي.

ریښتیا خو دا ده چې پخپله راکښته یو له رازه ډک ځواک و.

نیوټن، که د پوهني یوه سامچه (Model)

نیوټن چې په جندپوهني (physics) کومي بریاوي تراوسه موندلې وې لیکوالانو غوښتل چې بېلگي یې د پوهني نورو څانگو ته هم پراخي کي. مانا دا چې نیوټن د ریښتوني ساینس لپاره د یوې سامچې، نخچي یا بېلگي په توگه غوره کړل شو. د بېلگي په توگه ولټایر هیله څرگنده کړه چې یوه ورځ به راشي چې د جندپوهني لارې او توگي به په تاریخ پېژندنه او لیکنه کښې هم وکارول شي. مور غواړو چې اینسان په پوره او بشپړه توگه وپېژنو، کټمټ په هغه ډول کوم چې په جندونپوهني کښې ترسره کيږي.

فلسفيان

مؤنټيسكو، ولٽاير، ديڊپرؤ، روسؤ، بوفون، كانڊيلاڪ، تورگوت، ڪونڊورسپٽ، مؤرلپٽ، دي هؤلباخ، هبلوٽيس، گريم او راينال.

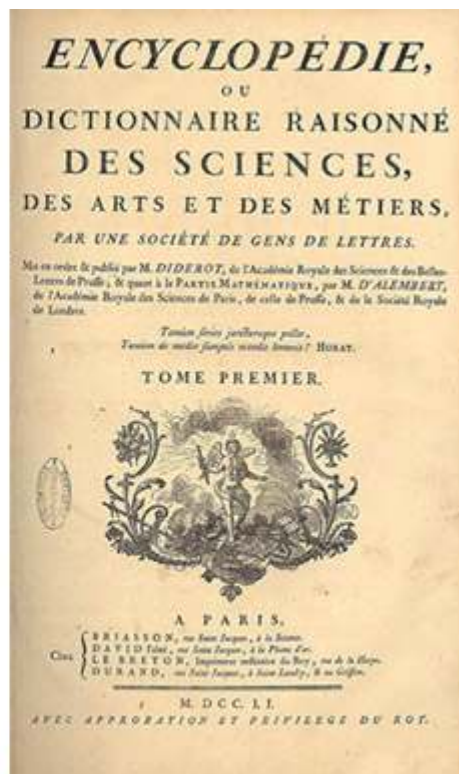

مؤنټيسكو او ولٽاير چي ڪومه لاره پرائيسٽله نؤر ٽول ليڪوالان او رؤبندويان په هغي روان شول او په په ځانونؤ ڪبني يي يو داسي نوي داد او باور وموندلو چي په پاي ڪبني جگره تري وزپرېدله. د پاريس په سماورونؤ، ډبرؤ، هوجرؤ او هٽيو ڪبني يو نوي ڪول را په ٽوڪېدلؤ و. دغه ڪول ته يي ويل: فلسفيان.

دوي په د اند او چورت فلسفيان روښندويان او ليڪوالان خو ول، مگر فلسفه يي پيشه او دنده نه وه، او نه هم دوي د پوهنتونونؤ سترستر ليڪوالان ول. بس دا د هغه مهال د پاريس انځورنؤ، مرنؤ ڪشالؤ، ريښتينيؤ او ورسؤ چاپرچل و چي د ليتوالي دا سرخپلان يي وزپرول. په دغو ځايونؤ ڪبني به د ليتوالي د جنگره څانگؤ غري وبله راغونډېدل. هغوي به دلته اندونه څرگندول او چورتونه به يي وهل، ليکني به يي ڪولي او هم به يي په خپل منځ مرنې او ڪشالي وبله ڪولي او هم به يي له نري سره ريښتيني او ورسې ڪولي.

فلسفيانو د نوي جوش، ريښتيني، زغم او پرمختگ ملايان، سرتبري او خورونكي ول. ولٽاير به هغوي ته په چيغو چيغو ويل چي وبله يو شئ او يوه د ريښتيني گوند جوړ ڪئ.

مگر د دغه غورځنگ په اوډلو ڪبني لوي لاس د ډبنيس ډېپرؤ (۱۷۱۳ - ۸۴) و چي گن شمېر جوښنده (*Radical*) انډيالان يي وبله يو ڪرل او د هغه وخت د ليتوالي تر ٽولو ستر ڪار د پوهنگرده (*Encyclopedie*) په ليكلؤ ڪبني يي بوخت وساتل.

دېنس ديدېرو

د فلسفيانو د وېنمان خورا خواشيني او خشمېدلي ول. هغوي به لومړي پوښتنې کولې چې دا فلسفه يې بيا څه بلا ده؟ او بيا به يې په ځواب کېنې ويل: دا په ټولني کېنې يوه داسې بلا راپورته شوي ده چې نه کوم دود مني او نه دستور، نه د ټولني سياست ته غاړه ږدي او نه يې دين ته. دا د داسې کسانو يوه بله ده چې هر ډول ناپېرېتې ته يې زړه وشي نو سر په پرې نه کوي.

مگر پخپله پوهنگرده بيا د يوه فلسفي پېژندنه په دې ډول کوله:

فلسفي خو هغه کس دي چې کرکه، دود، سرکوزي، برم، يا په بله وينا هر هغه څه چې د ډېرو ماغزه يې غلامان کړي دي، تر پېښو لاندې کوي. هغه لومړي په ډاگه د خپل ځان په باره کېنې چورت وهي، بيا ورځي د سپينو او سيده لارو لټون کوي، او پرته له خپلې تجربې او ريښتيني هېڅ هم په پتو سترگو نه مني.

د لیتوال غورځنگ مېرمنې

فلسفيان يوه ورورولي جوړه کړې وه. هغوي بېل بېل کسان ول مگر په يوه کېدې کېنې وبله يوځاي شوي ول. په برتانيې کېنې مېرمنې له سماوارونو او ډېرو څخه نا څه لرې ساتل شوي وې. (که څه هم کنجری به کله هم دومره ډېرې لرې هم نه وې) په فرانس کېنې بيا د

فلسفيانوؤ لويي ناستي او غوندي به په سالونوؤ کښي ترسره کېدلې. په دغو سالونوؤ کښي به د دواړو جنسونو ترمنځ په ازاده توگه د انديالي او پوهني اترې او ورسې کېدلې. زياتره به د ناستي مشري هم پوي مخوري مېرمني کوله.

که څه هم په فرانس کښي انديالي يوازي او يوازي د نارينوؤ کار نه و مگر بيا هم د نجونو په پرتله زياتره به هلکانو دي ډگر ته رادانگل. پخپله دايدپرو د بنځمنوؤ خورا درناوي کولو او ويل به يې چې هغوي ښي اورېدونکي دي ځکه چې ډېر ښه غور ږدي. هغه به ويل، د بنځمنوؤ د گډون له کبله ډېرې وچ او ځيره گايونه هم خورا نرم او خوندور شي. مور ورو ورو له هغوي څخه د ورسې او اترو چل او ډول زده کوو. پسته بيا دغه کره وره زموږ په ليک کښي هم راڅرگند شي او وځليږي.

د مادام جيوفرين سالون

سالونونه به د بارون دي هولباخ او هېلوپيتيس غوندي فلسفيانوؤ په کورونوؤ کښي هم لگېدل. نورټول سالونونه د مېرمنوؤ ول. په دوي کښي ميمه دو ديفاند، ميمه جيوفرين، ميله دي لا ايسپياس او ميمه نېکر ډېرې نامتو وې. يو سالون چلول خورا هوبنياري او چل غوښتلوؤ چې انديالان او ليکوالان پکښي خوښ او ماندوره واي او هم يې پوره پوره درناوي شوي واي. د پوهنگرده يا *Encyclopedie* د ليکوالانوؤ ټولي به هم په لومړي سر کښي په همدغو سالونوؤ کښي پله راغونډېدلو او په همدغو ځايونوؤ کښي يې په کار يې پيل وکولو.

د دغو مېرمنوؤ کار يوازي سالونونه چلول نه و. بلکي په هغوي کښي ځينه ځينه ډېرې تکړه انديالانې او ليکوالانې وې.

میمه دي ایپینی (۱۷۲۶ - ۸۳) یوه ټیټکی، کمزورې مېرمنه وه مگر سترگو به یې هر وخت خُل وهلو. هغې تر ډېرو کلونو ولټایر او دډېرو په خپلې مینې کښې وساتل. بیا هغه په فرېډریک مېلکویر فون گریم (۱۷۲۳ - ۱۸۰۷) باندې مینه شوه. هغې ته روسو هم ډېر خوند ورکولو که څه هم د هغه د ژر خشمېدلو د خوي هم بنه ورته پته وه.

میمې دي ایپینی به د گریم د په مهالنې د لیکوالي ټپال یا (*Correspondence Litteraire*) په کار کښې بنه غوښنه ونډه اخیستله؛ لیکنې به یې ورته کولې، په ټیټر او لوستنیو، به یې بیاکتني کولې، او هم به یې په چوچ (*Economy*)، سیاست او فلسفې په هکله کښل او ورسره ورسره به یې کله کله سندري او بدلې هم لیکلې. کله چې به گریم کومې خوا ته په یانه او مزله ولاړو نو د مهالنې چارې به هغې او دډېرو ترسره کولې.

مارکوسي اېمیله دو چاټبله (۱۷۰۶ - ۴۹) تر ډېرو کلونو د ولټایر انډیواله او اینجل وه. دوي په کال ۱۷۳۳ کښې وبله ملگرتیا شوه کله چې ولټایر ۳۹ کلن ؤ او هغه ۲۷ کلنه وه. دا تر اتو کالو واده شوې مېرمنه وه او درې کمکیان یې لرل. پسته له هغې څخه یوه داسې پوهیالی بنځه جوړه شوه چې په هرڅه پوره وه. هغې الجبر ولوستلو. هغې نه یوازې نیوټن فرانسوي ته وژباړلو او له ولټایر سره یې کار کولو، بلکې ځان له یې د ساینس په هکله ډېرې په زړه پوري لیکنې هم وکولې.

په ۴۳ کلنې کښې هغې نوي مین، ۲۷ کلن مارکوس دي ساینټ لامبرټ وموندلو او ورڅخه بلاربه هم شوه. که څه هم ولټایر د هغې خورا ډېره وزله کوله مگر له زېږون وروسته ډېره ژر هغه مړه شوه. ولټایر د هغې په مړینې ډېر غمجن ؤ. هغه به ویل « ما د ۲۵ کالو ملگري وبایلله. هغه یوه تکړه سړي ؤ مگر یو خلېت یې لرلو چې هغه بنځه وه. »

لوستونکي او بندیزونه

فلسفیانو به لیکل د چا لپاره کول؟ په لومړي گام کښې هغوي د خپلو ملگرو فلسفیانو لپاره لیکل چې په یوه جهاني جال کښې وبله پېيلې او تړلې ول. مگر له دې سره سره په اولس کښې هم د هغوي لوستونکي په چټکۍ زیاتېدل. که څه هم په اینگلستان او هالنډ کښې بندیزونه نه ول مگر په نوره اوروپا کښې هغه د یوې وپرونکې درستي په توگه د انډیالانو په چپه کارول کېدل. هرې چاپونې او خپرونې به د سرکار لخوا اجازي ته اړتیا لرله. په فرانس کښې کوتوالان ډېر ژر په دې پوه شول چې د لوستنیو (کتابونو) سوزول گټه نه کوي بلکې لایې نامتو کي او بیا یې په پلور کښې هم زیاتوالي راشي. نو د سوزولو پرځای به بنه دا وي چې پلورونکي او چاپوونکي بندیان شي او لوستني یې ولکه شي. په دې توگه به د هر چا خولي بندې شي.

ساینس او رغا

په رغا (*Industry*) او تیخنیکپوهنه کښې نوي کارونه د سکاټلنډ له لیتوالي سره تړلي ول. سکاټلنډي جېمزوات (۱۷۳۶ - ۱۸۱۹) یو ټوبس اینجن (*Steam Engine*) جوړ کړو چې ډېر چټک او کارنده ؤ. د هغه ځواک مېچلو لپاره یې د اس زور یا (*Horsepower*) یاوي (*Unit*) هم دود کړو. د مشین پېر هغه مهال پیل شو کله چې د برتانیې په ډار بیسایر کښې د ټوبس د ځواک

او د اوسپنې د بټيو تر منځ نيژدېوالي رامنځ ته شو. په دې سره برتانيه د رغالوښتنې
(Industrial Revolution) منځي (Centre) شو. جېمزوات به ويل، « زمونږ هيواد د نړۍ
کارهت (Workshop) دي »

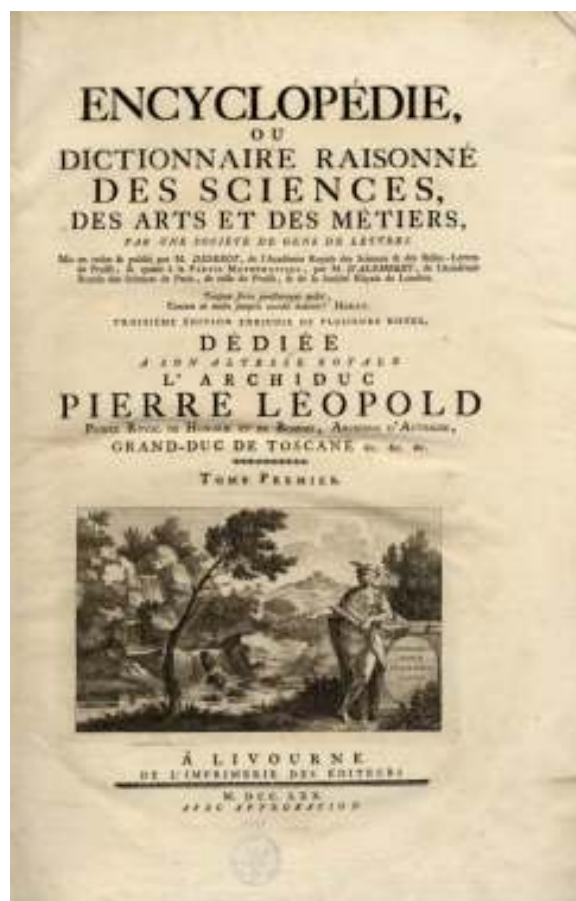
جېمز وات

د جېمز وات توپښ اېنجن

پوهنګرده (Encyclopedie)

د ليتوالي تر ټولو زياته له کرشمې ډکه زېږنده او اغېزناک يادگار پوهنګرده (Encyclopedie) ؤ. په لومړي سر کېنې دا د ايفرايم چمبرس د سایکلوپېډيا، چې په ۱۷۲۷ کېنې په اېډنبرا کېنې خپره شوې وه، د ژباړې او بياکتنې په توګه پيل شوه. دېنيس دېډرو او ژان لي روند دي المبرت دي کار ته ملا وتړله.

پوهنګرده

د پوهنګردي لومړي ټوک (ټولنګرده، يا د پوهنې، هونرونو او کارونو د شننې کاموس) په کال ۱۷۵۱ کېنې راووتلو. په پوري کېدلو يې ۲۰ کاله تېر شول. کله چې بشپړ شو نو ۷۲،۰۰۰ بېلابېلي ليکنې او ۲،۵۰۰ انځورونه پکېنې ول.

دي المبرت يو شمېرپوه ؤ نو ځکه به يې همېش دېر درناوي کېدلو مګر په ټولنګرده باندي زيات کار د ديدېرو لخوا ترسره کېدلو. ديدېرو په د ليکوالانو په راپيدا کولو کېنې خورا بريالي ؤ. په دغو ليکوالانو کېنې د مونټېسکو، ولټاير، چارلس دکلوس، روسو، سامويل فورمي، دي

هولباخ، مورلي، اندري تيوفيل دي بورديو، جاكس دي واکانسمن غوندي فلسفيان هم ول. وروسته له هغه سره چوالير دي جازکورت (۱۷۰۴ - ۹۹) مرسته پيل کړه چي پخپله تازه د ليتوالي غورځنگ ته راغلي و او يو نه ستومانه کېدونکي مېرني و. هغه د ديدپرو غوندي پخپله هم په سلگونو ليکنې وکولي او ورسره ورسره به يې د هغې ډلې د کار څارنه هم کوله چي د ليکنو په اوډون او سرينتي کېني بوخته وه.

ژان لي روند دي الېمېرت

پوهنونه (Knowledge Tree)

دي المېرت چي د پوهنګردې لپاره کومه لومړنۍ کبننه وکوله په هغې کېني يې وليکل چي زه به لوستونکو ته د پوهني د بېلابېلو څانګو په هکله يوه کتنه وړاندي کم او دا به هم ورته جوتې کم چي دغه څانګې څنگه د يوې ونې غوندي په تنه او وليو کېني بېرته وبله يو کيږي. ده د دغه کار لپاره هغه انځور وکارولو چي پخوا يې بېکن کرېسنه (Diagram) کړې وه او بيا وروسته چامېر په پخپلې ساپکلوپيډيا کېني اچولي و. المېرت به ويل: د بېکن غوندي زه هم دا باور لرم چي د پوهني بېلابېلې څانګې نېغ په نېغه د دماغ له وړتياؤ او ځواکونو سره تړلي او اڅنېلي دي.

مګر سره له دې بيا هم کله کله داسي کېدلای شي چي زموږ هوش او سدېد د ريښتيني موندني لپاره لاره پيدا نه کړاي شي او ناسمه لاره برابر شي. په پوهنوني کېني د کليسا دوديزو اندونو ته په درنه سترګه نه کتل کېدل او د پوهني په کتار کېني ډېر کبنته ځاي ورکړ شوي و.

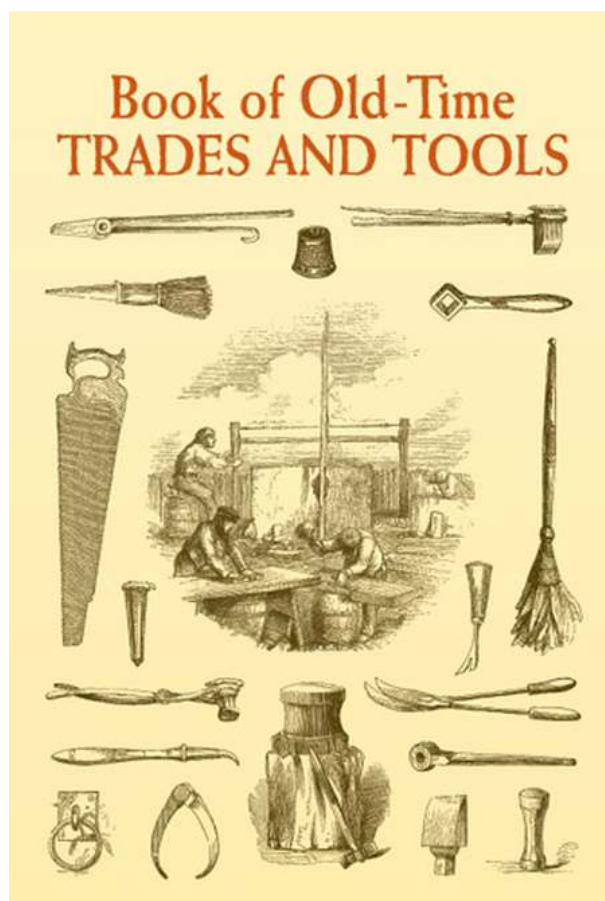
د تاريخ «سترترين مېرني» څوك دي؟

المبرت په خپلي لومړني كېنه كېني دا هم وليكل چې د تاريخ «سترترين مېرني» باجهان او سوبه وال نه دي بلکې پوهان او فلسفيان دي. المبرت وايي چې دغه مېرني د بېکن، دېکارت، نيوتن، لاک، گاليليو، هاروي، هوينز، پاسکل، فونتنېلي، کونديلاک، مونتېسکو او روسو غوند کسان دي. دوي وشړل شول او ورټل شول، مگر بيا يې هم د راتلونکي کول لپاره په يوازي سر جگړه وکوله. دوي د خپل همخولي کول لخوا سپک شول مگر نوي کول يې پرځاي او پوره پوره درناوي وکولو.

د اوستکاری، کاریگری او پونگی ستاينه او لؤينه

په پوهنگرده كېني د کاریگری، اوستکاری، ميستريټوب، ترکانی، اؤبدني، ختگری او ورسره ورسره د پونگی او بنجاريټوب خورا ډېره ستاينه او لؤينه وشوه. په پوهنگرده كېني د دغه کار لپاره ځان ته گوښي يوه پراخه او اوږده برخه ټاکل شوي وه چې سرليک يې *توکی (Material)* ؤ. پوهنگردې له ساينسونو او هونرونو سره سره اوستکاری، کاریگری، پېښو، دندو او کارندتوب ته هم پوره پوره پاملرنه وکوله.

ديدېرو، چې پخپله هم د يوه پښ زوي ؤ، دغه کار ته ډېره پاملرنه کوله. هغه په ټول فرانس كېني گړدورد او کوز پاس وگرځېدلو او له کاریگرانو، پښانو، ترکانانو او نورو بېلابېلو ميستريانو سره به يې مرکې، غوري او اتري کولي او د هغوي د کار او دندې په باره كېني به يې اگاهی راغونډولي. ديدېرو به ويل، « ما به هغوي ته زاری او جگی کولي چې زما لپاره يوځل خپله ټوله درسته، سامان او اوزار راغونډ کي او زما مخي ته دي يې کښېږدي چې زه يې کرښي (*Drawing*) وکارم.

پوهنګرده په دې وتوانېدله چې د فرانس اولس ته په ډېره اسانه توګه د کالیو، جوړابو، پيزار جوړولو رانيولې بيا تر ډوډۍ پخولو هر څه وروښيي. لنډه دا چې داسې هېڅ کار، دنده او پېښه نه وه چې په پوهنګرده کېنې يې په هکله اګاهي شته نه وه. تر دې پخوا به ليکنې د داسې کارونو په باره کېنې کېدلې چې د وګړو لپاره به يې په ورځني ژوند کېنې هېڅ بنمړ نه لرلو. مګر پوهنګردې د ليکنو او کښنو ډول ډال او لوري لودن بېخي بدل کړو.

په پخواني فرانس کېنې هم اوستکارانو کاريګرو او ميسترپانو ته په ټيټه سترګه کتل. د هغوي هونر ته بېخي د هونر په سترګه نه کېدل. ديدېرو به ويل،

«خومره بده ده، کوم کسان چې د زياتې ستاينې او لټونې وړ دي هغوي ته په ټيټه سترګه کتل کيږي. له يوې خوا مور غواړو چې هغوي دي په خپلو کارونو او دندو کېنې لګيا اوسي او زموږ اړتياوې دي پوره کوي او له بلې خوا ټولنه له هغوي څخه کرکه کوي.»

د بري څوکه

د پوهنګردې غوټو غوټو او درنو درنو توکونو د ټولني پورته پور باندي خورا ژوره اغېزه کړې وه. په دې باره کښې ولټاير يوه لنډه کيسه وليکله. دغې کيسې جوته کړه چې پوهنګردې د ټولني په ودانانو او بډايانو او ان پخپله په باچا باندي څومره غېزه کړه ده. کيسې داسې ليکي:

« يوه ورځ مائیکر باچا، لويي پينځلسم، له خپلو نيژدې دؤستانو سره دؤډۍ خورله. دوي د بېلابېلو کيسو او پېښو په باره کښې غږېدل. په دې منځ کښې د نېکار لوبه وچېرل شوه او ورپسې يوه پکښې وويل چې د تويک باروت څنگه جوړېږي. د باروتو په جوړولو څو هيڅوک نه پوهېدل. باروت څه ډېر نؤر داسې توکي هم ول چې هيچا يې په باره کښې اگاهي نه لرله. د بېلګې په توګه د رانۍ بارخوګان چې په کوم سينګار او سورخي د سرو انګو په شان نښايسته ول، او د هغې په نېکولو، سپينو او مهينو لېنګو چې کومې وربښمينې جوړاې وې هغې ته پته نه وه چې دا څنگه او له څه څخه جوړېږي.

په دې منځ کښې، په دوي کښې يوه کس غږ وکولو چې مور د خپلو پوښتنو ځوابونه يوازي او يوازي په پوهنګردې کښې موندلای شو. چې دا يې واورېدل نو يوه ټوکر په زغرده ورتړپ وهل او په تلوار او د په د سترګو په رپ کښې يې پوهنګرده ورته راوړه...

په پوهنګردې کښې دوي ژرژر باروت، سورخي سينګار، سرسنيه، وربښم، اوبدنه وموندل. ورپسې نو دوي ډله ډله په بېلابېلو توکونو باندي وبله راغونډه شول. لنډه دا چې هرڅه چې د دوي پکار ول هغه پکښې ول. کومو کسانو چې کانون لوستلو هغوي پکښې د کانون په هکله اگاهي وموندله. باچا ته بيا پکښې د خپلو واکونو په هکله اگاهي څرګنده شوله. کله چې دوي ټول د پانو په اړولو اړولو لگيا ول، يوه لوي خان، چې کومې دې سي نومېدل، باچا ته وويل:

« باداره، مور ډېر بختور يو چې ستا په باچهي کښې وګرې د هر هونرا او پوهنې زدکړه کوي او بيا خپله پوهنه راتلونکي کول ته پرېږدي. په دې کښې خو هرڅه شته، د يوې ستنې له جوړولو رانيولې بيا ستا تر سترو سترو ټوپونو پوري. هر ډول توکي، له بېخي کوچني څيز څخه رانيولې بيا تر بېخي لوي پوري...»

په فلسفيانو بريد

داسې هم نو نه وه چې د پوهنګردې هرځاي هرکلي شوي و. کوم فلسفيان چې دغه ستر کار لگيا ول له ډېرې سختې غندنې او يرغل سره مخامخ ول. د اېلي فرېرو، چارلس پاليسوت او

جېکب نیکولس موریو غوندي لیکوالانو په پوهنګردې پوري توکې او هنکونه ولیکل او جېسوتي مسهیانو بیا توره ولګولو چې په پوهنګردې کښې چې هرڅه لیکل شوي دي هغه له نوره سرچینو څخه غلا شوي دي. په کال ۱۷۵۲ کښې د ګردپوهنې د لومړینو دوو توکونو له خپرېدلو وروسته د فرانس په باچا باندې دا ومنل شول او هغه اړ ایستل شو چې په پوهنګردې باندې چورلټ بندیز ولګوي.

په کال ۱۷۵۷ کښې یوه جورنالیست چې فرېرېون نومېدلو د بندیزونو د ځانګې مشر چارواکي، مېلشېر، ته وویل چې ډیډېرو یو ډېر چالاک او بدنامه کس دي. ورته ویې ویل چې هغه د یوې ګډوالي (Company) د سرمیر دي او د یوې داسې ټولني مشر دي چې ورځ او شپه په چلونو او چلوټو لګيا ده.

په کال ۱۷۶۰ کښې پالیسوت یو هنک (Comedy) ولیکل. د دغه هنک نوم ؤ، فلسفیان، چې روسو یې د یوه ځنګلي بیزو په بڼه پکښې بنودلي ؤ او همدا شان یې هېلوپیتیس، ډیډېرو او دکلوس هم د نورو بؤدګانو په بڼه بنودلي ول.

هغه به د دغو فلسفیانو په هلکه ویل: «دغه د بېلارې شویو کسانو یوه ټوله ده چې ساده او وزګارې نښې تېرې باسي او ډېرې غټې غټې باتې ولې.»

د کال ۱۷۵۸ کرکېچ

په کال ۱۷۵۸ کښې دې المبرت د پوهنګردې لپاره د سویس د غورېدونکي بنار، جنېوا، چې په هغه وخت کښې ځان ته یو دولت ؤ، په هلکه یوه لیکنه وکوله. په دغې لیکنې کښې هغه ویل چې که په جنېوا کښې له تیاتر څخه بندیز پورته شي نو دا به ډېر بڼه کار وي. په همدغې لیکنې کښې هغه د دغه بنار د ملایانو او شیخانو په وچو وچو او بېخوندو بندیزونو هم نیوکې وکولې. دغو نیوکو په فرانس کښې هم دیندوسته کسان هم راوپارول او پایي دا شو چې پارلیمان پوهنګرده ناکانونه کړه.

المبرت، چې د پوهنګردې سرپښته ګر یا (Editor) ؤ، اړ شو چې له خپلې دندې لاس په سر شي. له هغه وروسته نو ټوله چاره د بڼاغلې ډیډېرو په غاړه شوه.

په کال ۱۷۵۸ کښې چې د هېلوپیتیس په لیکنې، اروا، باندې کوم شور را پورته شو او په دا بل کال چې د ډیډېرو په پوهنګردې باندې کوم بندیز ولګېدلو هغو فلسفیانو ته د تاوان په ځای ګټه ورسوله. ولټایر چې هرڅومره چیغې او سورې هغوي ته ووهلې چې په یوه ګوند کښې دي وبله راټول شي مګر راغونډ نه شول. مګر اوس چې د دوښمنانو لخوا ورباندې زورنه (Pressure) راغله هغوي بله لاره نه لرله بلکې اړل ول چې وبله یو شي. غندونکو هغوي د تباه کولو په ځای لا نور هم ځواکمن کړل.

مالېشېرېبس – یا « مونسور ګیلومي »

د پوهنګردې لیکوالان ډېر بختور ول چې کله کړکېچ د دوي ټوله کار او زیار له تباهی سره مخامخ کړو په هممهاله مهال د دوي یو ملګري، **مالېشېرېبس**، ته د خپل پلار، چې د فرانس نوي چانسلر و، لخوا د بندیز ځانګي، (*censorship*)، مشر وټاکل شو. **چرپتین – گیلومي لاموینګنون دي مالېشېرېبس**، (۱۷۲۱ – ۹۴) د یوه ازاد انډیال په توګله یوه اوږده او ځلېدلې دنده ترسره کړه ځکه چې پخپله یو ډېر باتور لیتوال هم و. که چیري **مالېشېرېبس** نه وای نو د پوهنګردې لیکونکو به هیڅکله دومره زړورتیا هم نه وه کړي ان چې خپل اند او سوچ پرګنو ته څرګند کي. **مالېشېرېبس** به په خپله هم ویل، « ما د یوه وخت لپاره د فرانس په بندیزځانګه کښې دنده ترسره کوله. خو ما به ازادې وینا او ازاد سوچ کلکه او پخه ګرؤه لرله. ډېر کله داسي هم وشول چې **مالېشېرېبس** به دیدېرو او دي المبرت ته د پردې له شا په پټه پټه پنا ورکول او هغوي به یې ژغورل. کله چې په کال ۱۷۵۲ کښې یوې شاهي وایي (*Decree*) د پوهنګردې په لومړنیو دوو ټوکونو بندیز ولګولو او د هغې د نورو ناچاپه برخو د ولکه کولو لټون یې پیل کړو، نو **مالېشېرېبس** ته بلنه ورکړه چې خپل ټول لیکلي ټوکی په خوندي ترین ځای کښې پټ کي. او دا خوندي ترین ځای د **مالېشېرېبس** خپل کور و.

مالېشېرېبس

د باچا لپاره او د باچا په چپه

کله چې په کال ۱۷۷۱ کښې باچا پارلیمان د کانون رغونې له واک څخه بېبېرځي کړو او پرځای یې خپله « هسکینه جرګه » یا (*Superior Council*) وټاکله په هغې باندي **مالېشېرېبس** خورا وځشمېدلو او په پرځای یې د ټول میلټ جرګه راوبلله. د لرغوني واکمني په وروستیو کلونو کښې چې هغه د سمونو لپاره کومي هلې ځلې ترسره کړې او کومي سترېي چې یې وکولې د هغه نوم هم د فرانس په هغو کسان کښې یاد شو چې اولس به ډېره زیاته مینه ورسره کوله.

هغه په کال ۱۷۷۵ کښې د باچا، لوي شپارسم، په وزيرانو کښې يو وزير شو. که څه هم هغه د شاهي کورنۍ خسمانگر و مگر بيا به يې هم پخپله ډېرساده کالي اغوستل. هغه ډېر لېوال و چې په چوچ (*Economy*) کښې سمون راولي. مگر کله چې پوه شو چې شاهي دربار هيڅ ډول سمون نه خوښوي نو هغه پخپله له سرکاره گوښه شو.

د مؤنسيور گيلومي هپي (*Adventures*)

مالېشېرېپس چې کله له سرکاره گوښه شو نو يې د چورت او اند خپلواکي لا زياته ځواکمنه شوه. اوس نو هغه ښه پوره وخت لرلو چې له کومه کاره سره يې زياته مينه لرله همهغه کار ته ډېر ډېر وکوي. او دا کار و بوتپوهنه (*Botany*) چې دې بېخي پرې مين و.

کله چې هغه په خپل کور کښې گوښي ژوند غوره کړو نو يې هلته د فرانس تر ټولو ښکلي او لوي باغ وکړلو او ورسره ورسره يې د بوتپوهني په باره کښې څلوبينت بېلابېل ټوکه وليکل.

په کال ۱۷۷۱ کښې د مالېشېرېپس ماندينې له کور سره نيژدې په ځنگله کښې په خپله ځان په ټوپک ووژلو.

مالېشېرېپس دا پخه او ټينگه گروهه لرله چې د باچا په گډون هر وگړي دي کانون ته غاړه کښېږدي او هم دي د کانون له گټو او بښمره برخمن شي. هغه به ويل، « د همدې گروهې له کبله له اوبنتني (*Revolution*) وروسته زه بېرته هيواد ته راستون شوم چې د پخواني باچا کانوني ژغورندوي (*Defence lawyer*) شم. مگر د دغه کار پايله دا شوه چې پخپله د مالېشېرېپس هم په تخته دار (*Guillotine*) باندي غوڅ کړ شو.

دېنيس ديدپرو

ديدپرو چې د ليکلوسټ او هونر کومه لاره نيوله وه هغه يې پلار ته يو گډوډ او بي سرښنتي کار برېښېدلو. مگر پخپله ديدپرو هم خپل ځان يو ليکوال او هونرمند ښکاره کېدلو او هم يې د خپل پلار، چې يو تکړه کاريگر و، ډېر درناوي کولو. هغه په دې گروهه و چې ليکوالي پخپله يو کار او پېښه ده چې خورا زيات رېږ او کارنده ټوب غواړي.

په ديدپرو خپله يوه خور ډېره گرانه وه چې مخ يې د يوې ناروغۍ له لاسه بيخوله شوي او هروخت به يې پزې باندي يو پوښ اغوستلو. له همدې کبله هغه د ټول ژوند لپاره ستې يا بېواده پاته شوي وه. يو بله خور يې، چې انگليکه نومېدله، په خپله خوښه راهيبه شوه. مگر هغه وروسته لېونۍ شوه او بيا ډېره ژر په ۲۸ کلنۍ کښې مړه هم شوه. د هغه يو ورور چې ديدپير نومېدلو لومړي په کليسا کښې ابي شو او بيا کانون شو.

هغه به د خپل ورور په باره کښې ويل: « مسيحيان چې کوم خيز ته ښه ايوانجېليکي (*Evangelical*) وايي هغه هيڅ هم نه دي بلکې د بد بوي او وروستوالي يو چل دي. ديدپير به يو ښه ملگري او يو ښه ورور و که کليسا د هغه د خوي دا ښه اړخونه ترپښو نه واي لاندي کړي»

د مینې پټ تاریخ

په کال ۱۷۴۲ کښې دیدپرؤ له نېستمنې مگر ډېرې ښکولې انتوني چامپيون سره په پټه واده وکولو ځکه چې د هغه د پلار خوښه نه وه. د دوي نور ټول زارۀ (اولادونه) کمکلي مرۀ شول مگر یوازي یو زوي، چې انجیلیک نومېدلو، ژوندي پاته شو او ابلوخ (بالغ) شو. د هغه د نورؤ دؤستانؤ په اند، میمه دیدپرؤ یوه نازکه نه بلکې یوه شوخه او سرابنه ښخه وه. مگر پخپله دیدپرؤ له هغې سره ترپایه وفا پالله.

په کال ۱۷۵۵ کښې هغه د مینې یو ځل بیا په مینې کښې لاهو شو کله چې یې په سوفی ولاند باندي زړه وبايللو. هغه به د هغې په باره کښې داسې ویل، «د نورؤ کسانؤ په اند دا یوه ۴۰ کلنه ستی (ناواده شوې) ښخه ده. خو زه په سوفی کښې د یوه نارینه او یوې ښځمنې ټول ښه خوږونه او کرۀ وړۀ وینم. هغه چې کله هم وغواړي نو یو نارینه یا مېرمنه کېدلای شي.»

هغه به د هغې سپین او نېغ ویل ډېر خوښول. د هغوي دواړؤ تر منځ یو پېړۍ (۲۵ کاله) ټینگه مینه وه کله چې هغه په ۶۸ کلنۍ کښې مړه شوه.

دیدپرؤ د هغې په مړینې ډېر ویرژن ؤ او ویل به یې، «اروا د یوې غاړې په شان ده، چرته چې ښه او بد دواړه ډوله ژوي اوسې. بد کسان د دغې غاړې خولبوي لري کوي او بد ژوي ورڅخه راخوشي کوي. مگر ښه کسان بیا اپوته یوازي ښه ژوي ورڅخه راخوشي کوي.»

دیدپرؤ او د هغه دؤستان

دیدپرؤ به ویل: «زه یو ډېر ژبه ور او بیانگر اینسان پیدا شوي يم.» هغه یو دومره زیات هوسناک کس ؤ چې خپل ځان یې هېر ؤ. هر څه یې خوښېدل او ورسر مینه یې ښودله او هم یې تر ډېره بریده د هرڅه په باره کښې یوه کسنه (Theory) هم لرله. ټولؤ به ویل چې دیدپرؤ یو نه درېدونکي غرندي دي. کله چې یوه کیسه وچېرل شي نو هغه په پرلپسې توگه د کوتې په نس کښې گرځي راگرځي د خپل سروښتتان په گوټو کښې مروړي او ږغیري.

هغه به ویل:

«زه چې هرڅه کوم، لولم، غبرگون نسیم، لیکم، په چورت کښې ډوبېږم، اورم، گورم/او هوښ کوم دا ټول یوازي او یوازي د خپلو ملگرو او دوستانو لپاره کوم. که له ما سره نه هم وي بیا هم زما ټوله مینه او تپاک د هغوي لپاره وي. زه په پرلپسې توگه د هغوي د خوشالی چورتونه وهم... ما خپل ټول سډبډ او خپلې ټولې وړتیاوې تر هغوي څار کړې دي؛ نو ځکه خو کله چې زه رڼغا کوم او یا د یو څه

په اړوند خپله انځورنه نسیم تُو یو څه نا څه زیاتوالي پکښې وي چې کله کله خو یې زما دغه نامنندویه دؤستان ما ته پېغور هم راکوي.

پوهنګرده څه ده؟

دیدېرؤ په خپلې یوې نامتو لیکنې کښې چې سرلیک یې ؤ، «پوهنګرده»، و لیکل:

«Encycloypedie د یوناني ژبې ټکي دي چې مانا یې ده، «د ګردې پوهنې ترمنځ تړاو». د مټکې پرمخ چې څومره پوهنه شیندلې او لوستې پرته ده مور غواړو چې هغه ټوله په پوهنګرده کښې راغونډه کړو او لواره (general) پوله پټې او جوړښت یې هغو اینسانانو ته وړاندې کوي چې په دې پېر کښې له مور سره یو ځای ژوند کوي او هم یې هغو کولوئو ته پرېږدو چې مور وروسته ژواک کوي. په دې توګه به د تېرؤ پېرؤ پوهه د راتلونکو پېرؤ په بڼم هم ورشي.

یوازي په یوه فلسفي پېر کښې دا هڅه کېدلای شي چې پوهنګرده ولیکل شي... پکار ده چې د هر څیز ولټول شي، رڼا ورباندې وشي او د چا خونبه که یې نه وي پکار ده چې څېړنه ترسره شي... پکار ده چې مور هغه ټول خنډونه ونړوو چې بنسټ یې په ریښتینۍ نه وي ولاړ، او هونروئو او پوهنې ته بېرته هغه ازادې او خپلواکې ورکوي چې بل هرڅه ګرانېا ده.

مخکینۍ پېرې خو چې څومره وس لرئو هغومره یې پوهنه پرمخ بؤ هم تله... اوس نو زموږ د پېرې وار دي چې د دوي ټولې بریاوې وبله راتولې کړو او په یوې پېکرې کښې یې واچوو او بیا یې راتلونکي کول ته پرېږدو.»

ژان ژاک روسو (۱۷۱۲ - ۱۷۸۰)

روسو پیدا شوي ؤ د سویس په جیبېوا کښې چې هغه پخپله ځان ته یو داسې کوچني ښاري اولسي دولت ؤ چې شاوخوا لویې لویې کاتولیکي نوابې، سرداری او باجهې پرتې وې. د روسو مور د هغه تر زوکړې لږ وروسته مړه شوه. هغه کومه دستوري زدکړه نه کړله ترسره. په ۱۵ کلنۍ کښې یوې کاتولیکي نوابې، مېرمن وارېنس، هغه ځکه تر خپلې پالنې لاندې ونیولؤ د هغه خپلې زدکړې پوره کي او کوندي کاتولیکي ګروهي ته واوړي.

وروسته هغه پاریس ته ولاړؤ او هلته یې له دیدېرؤ سره ولیدل. هغه پخپله لیکي، «کله چې زه په کال ۱۷۴۱ کښې پاریس ته راغلم نو ما په یوه سماوار کښې له دیدېرؤ سره ولیدل چېرته چې مور دواړه د شترنج یوې لندارې ته ورغلي وو.»

روسو به د پوهنگردې لپاره لیکنې کولې. یوه لیکنې یې د سیاسي چوچ (*political economy*) په باره کښې وه. د موسیګي په هکله یې بېلابېلې لیکنې وکولې. دېپر ژر روسو د پاریس د ساھو انډیالانو په کریو کښې ومنل شو، او ځایي فلسفیانو به ویل چې دي هم د هغوي له ټولې څخه یو کس دي.

د روسو چپنچ

روسو په خپلې لومړنۍ سترې لیکنې، د هونرونو او پوهنو په هکله څرګندونه یا (*The Discourse on the Arts and Sciences*) (۱۷۴۹) کښې د لیتوالي د بنسټي ارونو سره ډغره ووهله او چورت او اند یوه داسې لاره یې غوره کړه چې وروسته چې د هغه په ټولو وروستنیو لیکنو کښې ځلیري.

ورپسې د روسو په خپلې یوې بلې سترې لیکنې، د نابرابرۍ پیل یا (*The origin of inequality*) (۱۷۵۵) کښې هم

ددې کتاب نورې برخې به ژر خپری شی

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**